

אנונה, תיאולוגיה, מדע

ישעיהו ליבוביץ

(תשובות על השגות הרב כץ [טורי ישרון, ג] ושואלים אחרים)

1. רה אחת, להמשך הדברם בה כפי הנחת הקדמה אחת, ויביא הצורך במי-קום אחר להמשך הדברים בה לפי הקדמה סותרת לראשונה. וצריך שלא ירגישו ההמון בשום פנים במקום הסתירה ביניהם, ושעשה המתברר תחבולה להעלים אותו בכל צד...

... ואמנם הסתירה או ההפך הנראה בפשוטו של ענין בקצת מקומות מספרי הנבואה [= כתבי־הקודש] כולם — הוא כפי הסיבה השלישית והרביעית... ואם תמצא בספרי הנביאים סתירה לפי הסיבה השביעית — יש בו מקום עיון וחקירה... ואמנם אשר ימצא במאמר הזה [= מו"ג] מן החילוף — הוא לפי הסיבה החמישית והשביעית, ודע זה, והבן אמיתתו, וזכרהו מאד, שלא תתערבב בקצת פרקיו... (מו"ג, פתיחה).

4. ... ואין ראוי להניח דברים של דעת ושכבר נתאמתו בראיות, וינער כפו מהם וייתלה בדברי יחיד מן החכמים, שאפשר שנתעלם ממנו דבר, או שיש באותם דברים רמז, או אמרן לפי שעה ומעשה שהיה לפניו. הלא תדעו, שהרי כמה פסוקים מן התורה הקדושה אינן כפשוטן, ולפי שנודע בראיות של דעת שאי־אפשר שהיה הדברי כפשוטו — תרגמו המתרגם תרגום שהדעת סובלת. ולעולם אל ישליך ארם את דעתו אחריו, כי העינים לפנים הם ולא לאחור (אגרת לחכמי מונטפסליר על האי־צט"גנינות).

1. ... זהו האמת אשר יאמינהו מי שבחר להודות באמת, כי הדברים כולם יעידו קצתם על קצתם ויודו קצתם על קצתם (מו"ג, ח"ב, פל"ח).

2. ... וכל המניח דברים שהם בנויים על יסודי עולם, והולך ומחפש באגדה מן האגדות או במדרש מן המדרשים או בדברי אחד מן הגאונים ז"ל, עד שימצא מלה אחת שישב בה על דבי רינו... — אינו אלא מאבד נפשו לדעת ודי לו מה שעשה לנפשו (תשובה לר' עובדיה הגר על "הכל בידי שמים").

3. ... והסיבה השלישית [לסתומות, תמו־הות וסתירות מדומות בספרי־הגות] — היות המאמרים ההם אינם כולם כפי פשוטם, אבל יהיה קצתם כפשוטם וקצתם משל ויהיה לו תוך... ... והסיבה הרביעית — שיהיה שם בענין תנאי שלא פורש במקומו להכרח...

... הסיבה החמישית — צורך הלימוד וההבנה: והוא שיהיה ענין סתום קשה לציורו, יצטרך לזכרו או ללקחו הקדמה בביאור ענין קל הציור, צריך שיוקדם בלימוד לפני הראשון ההוא... ויצט"ך המלמד שיקל בהבנת הענין (הקשה) ההוא הראשון על אי־זה דרך שיוזמן ושעיון גם, ולא ידקק באמיתתו, אבל יונח כפי דמיון השומע, עד שיובן מה שירצה בו עתה להבינו; ואח"כ יודד־דק בעיון הענין הסתום ההוא ותתבאר אמיתתו במקום הנאות לו...

... והסיבה השביעית — צורך הדברים בעינים עמוקים מאד, יצטרך להעלים קצתם; ופעמים יביא הצורך, כפי אמי־

וירא-הטא ולנהוג כל ימיו על-פי הסעיף הראשון של שולחן-ערוך אורח-חיים — ולא לעורר מימיו בעיה תיאולוגית לעצמו. אין זאת אומרת, שהוא מקבל הגדים מסויימים של כתבי-הקודש או ניסוחים דתיים מסורתיים מסויימים "כפשוטם"; אדרבא — קבלת דברים אלה כפשוטם היא כבר ביטוי לאתת מן התפיסות התיאולוגיות המובהקות, המצריכות מאמץ אינטלקטואלי רב. רוב המאמיינים ושומרי-המצוות, המכונים "תמימים", אינם תופסים הגדים אלה לא "כפשוטם" ולא לפי פרשנות אחרת כלשהי, אלא אינם חושבים כלל על אודות משמעותם, מאחר שהם מחוץ לעולם הגותם והתעניינותם הדתית-אמונית. הם קוראים את הפסוק "בראשית ברא...". ואינם מעלים כלל על דעתם את בעיית משמעות ה"ראשית" לגבי המציאות או לגבי הזמן כאלמנט של המציאות — לא מבחינת ה"פשוט" (שאינו קיים כלל) ולא מבחינת העיון הפילוסופי. רובם של היהודים הכשרים, אשר הרב כץ ואני פוגשים אותם בוקר-בוקר בביהכ"נ, אינם משכימים לשם כדי לתת ביטוי להשקפה מסויימת על הבריאה ועל העולם — שעליהם אין הם חושבים כלל — אלא כדי לקיים מצוות תפילה בציבור; בכך הם מעידים על עצמם שאמנם יהודים כשרים הם. אין אדם נתפס לתיאולוגיה אלא מתוך אינטרס אינטלקטואלי, הדוחף אותו להרהר במשמעות דתו ואמונתו. והרהור זה אינו אפשרי אלא בכלים מחשבתיים נאותים; יתר על כן — וייאמר הדבר בכל האכזריות שבו: הוא דורש גם רמה השכלתית מסויימת. אסור לעסוק בנושא של חידוש וקדמות במשנתו של הרמב"ם ללא ידיעת האונטולוגיה של אריסטו, שבמושגיה משתמש הרמב"ם, ז.א. — ללא הבנת העובדה ש"ממציא כל נמצא" (יסודי התורה א, א) ו"לא נמצא אלא מאמתת המצאו" (שם) אין משמעותם אירועים שאירעו בזמן מסויים, ושהעיקר "שהיית" הוא ראשון, אין לו משמעות זמנית. המבין יבין מדוע נמנע הרמב"ם מלהשתמש במונח "ברא" בארבע ההלכות הראשונות של הל' יסודי התורה, מדוע הוא משחרר את "המופת למציאות ה'" (מו"ג, ח"ב, ז—יב) — הנושא המרכזי של התיאולוגיה של ימי-הביניים — מן ההנחה של חידוש העולם

"המעולה", שממנו הוא משתדל למנוע את אי-ההבנות והטעויות והכשלונות, שמהם אין להציל את "ההמון הרב". ציטטות אלו של הרמב"ם לא ללמד על העיון בחיבורי הרמב"ם בלבד יצאו, אלא ללמד על הדרך הכללית לכל דיון ודיון רעיוני: בהבנתה של כל מערכת רעיונית יש לדון רק מבחינת כוליותה (= הטוטליות שלה), ולא מבחינת פרטים שבה, שכל אחד מהם עלול להיות לא ביטוי לגופה של השיטה אלא ביטוי לצורך מיתודי-הויריסטי, או לצורך מקומו או שעתו, או לצורך "הוצאה מלבו של מיישהו", וייתכן שהיא טעות או אפילו הטעיה. על אחת כמה וכמה אמורים דברים אלה בדיון במערכת העצומה של אמונת ישראל בהתגלמותה האותנת-טית — בתורה ובמצוות.

השיבה לא-תיאולוגית

הרב כץ בטענותיו נגד מאמרי "המדע ודת ישראל" (טורי ישרון א) לא התחשב בפוסט-טולאטי-התיאום של הכלל (1), נכשל בכלל (2). והתעלם לגמרי ממציאותן של "הסיבות" הגרמוות בכלל (3) — למרות אזהרתו המודגשת והמוטעמת של הרמב"ם — ומשום כך בא לכלל טעויות, הן בהבנת דברי הרמב"ם והן בענין הנידון כולו. אין טעם בוויכוח על "יהדות" המיוצגת ע"י לשונם של פוסקים מן המקרא, ע"י מאמרי חז"ל, ע"י דעותיהם ואמונותיהם של פלוגי או אלמוני מגדולי ישראל: כנגד כל אמת מאסמכתות אלה אפשר להציג — מן המקורות הנאמנים של היהדות — גם אסמכתא הסותרת אותה. אין לדון באמונת ישראל אלא מבחינת הופעתה-בפועל, כנתון אמפירי וכמציאנות היסטורית — התגלמותה בתורה ובמצוות ובאורח-חיים המתחייב מהן. השאלה הנשאלת היא: האם דמותה-בפועל של אמונה זו היא מערכת של ידיעות ודעות על העולם ועל הטבע, או הגשמת תכנית של עבודת-ה' בחיי האדם בעולם ובמסגרת המציאות הטבעית כפי שהיא?

הרב כץ מנסה לדון בנושאים תיאולוגיים בדרכי-חשיבה לא-תיאולוגית. אמנם תיאולוגיה אינה צורך הכרחי של הדת והאמונה — על כל פנים לא ביהדות. יכול אדם להיות ירא-שמים

ומעמיד אותו על ניתוח מושג "המציאות" בכלל, ומדוע אין הוא מייחס לאמונת החידוש אלא משמעות הויריסטית בלבד. כל זה הוא ביטוי לאותה אמונה נעלה, שאינה עושה את השי"ת פונקציונר של העולם. אילו ידע הרב כץ את מובנו של המונח הלועזי "פונקציונר" (= פקיד ממונה על תפקיד מסויים), שאני השתמשתי בו, היה נמנע מן ההכרזה ש"כל הדורות האמינו שהשי"ת הוא פונקציונר של העולם".

רש"י והרמב"ם

אולם לא מפי הרמב"ם בענייני אמונות ודעות אנו חיים. הרמב"ם לא כלל את חידוש העולם בעיקרי אמונתו — האמונה בה' ללא תנאי, בדומה לאמונתו של אברהם אבינו — ולעומת זה כלל ב"הלכות יסודי התורה" את תמונות העולם האריסטוטלית-תלמית, אשר אותה בוודאי אין הרב כץ מקבל. מבחינת הבנת היחס (או היעדר יחס) בין אינפורמאציה על העולם ובין האמונה, עדיף לנו רש"י מן הרמב"ם.

כשרש"י (על הפסוק הראשון בתורה) שואל למשמעות הדתית של פרשת בראשית ושל חומש בראשית כולו, הוא עונה בדרוש עממי נאה (המתייחס לטענות שוקירי באו"מ), ואינו מעלה כלל את טענתו של הרב כץ — שידיעת בריאת העולם ותולדותיו היא תנאי הכרחי לאמונה ולקיום המצוות.

הרב כץ נאמן להעיד על עצמו, שיראת-שמים שלו היא בחינת אהבה התלויה בדבר — משום שהיא מותנית באינפורמאציה מדעית שהתורה מספקת לו; אולם אין לו רשות לכלול בצורה זו של אמונתו גם יהודים אחרים, המתכוונים ליראת-שמים לשמה ולעבודת-ה' שלא על מנת לשאוב ממנה הכרות מדעיות.

התורה אינה מספקת חומר אינפורמאטיבי על העולם ועל הטבע — עיקר זה אינו אידיאולוגיה על אודות התורה או פרשנות שרירותית של התורה, אלא הוא נתון אמפירי: שהרי יש לנו קצת אינפורמאציה על העולם ועל הטבע — פרי מחקר-רנו המדעי, ואינפורמאציה זו לא נשאבה מן התו-

התנ"ך, ציור מאת ואן-גוך

נה ואינה ניתנת לשאיבה ממנה ואינה מעוגנת בה כלל. אמנם, מי כאנשי-המדע יודע עד כמה מצומצמת היא ידיעתנו והבנתנו בטבע המציאות, אולם במידה שידיעה והבנה זו הושגו במדע — הרי הן כפיות מבחינה פסיכולוגית על כל מי שמבין אותן, ואין הוא בן-חורין להתעלם מהן; הן בשבילו, אפילו על-כרחו, בחזקת ודאות, אלא אם המשך השימוש במיתודה המדעית עצמה מגלה טעות או משגה במסקנות קודמות. לפיכך לא ייתכן כלל קונפליקט בין מה שמושג באמצעות המיתודה המדעית לגבי הכרת המציאות הטבעית ובין כל גורם אחר המוצג כמקור לאינפורמאציה על מציאות זו — שהרי קונפליקט זה מוכרע כבר מתחילה לטובת ההכרה המדעית. אולם התורה אינה מקור לאינפורמאציה מדעית אלא ליראת-ה', לאהבת-ה' ולעבודת-ה' — ודבר אין לה ולאינטרס המדעי.

במאמרי המותקף על ידי הרב כץ נאמר, שאי אפשר לייחס לפסוק הראשון שבתורה שום מובן אחר מחוץ להודעה הגדולה על מעמדו של העולם לפני ה', מאחר שאי-אפשר להבין פסוק זה מחוץ להקשר הדתי. דברים אלה — מחמת הקיצור שנגזר מטעם המערכת — לא הובנו על ידי רבים מן המקשים, ויש להסבירם: (1) לא ניתן לתרגם "בראשית" לשום מונח או מושג המבטא משהו במציאות הגתפסת בחשיבת האדם, שהרי כל בר-בירב בפילוסופיה — לפחות מימי קאנט ואילך — יודע שהניתוח הרעיוני של בעיית סופיותו (ראשיתו וסופו) או אינ-סופיותו של הזמן (וגם של החלל) כתארי העולם, גורר אנטי-

מלכתחילה ובידיעבד

מר א. שמעוני (טורי ישרון ב, עמ' 7) הציג את השאלה: אף אם נסכים (והשואל קובע שהוא מסכים) שהתורה לא ניתנה מלכתחילה כדי ללמד את האדם פרק במדעי-הטבע, הרי בידיעבד היא מלמדת משהו בתחום זה — וכיצד ליישב את הסתירה בין האינפורמאציה שהיא מספקת בידיעבד ובין מה שידוע לנו מן ההכרה המדעית. התשובה לשואל מצויה בצידה של השאלה: אם מלכתחילה לא נתכוונה התורה לספק אינפורמאציה מדעית — כיצד ייתכן שבסופו של דבר היא מספקת אותה? וכי יצא מתחת ידי נותן התורה דבר שלא נתכוון להוציאו? אלא על כרחנו עלינו להבין שגם מה שנראה לכאורה בתורה כאינפורמאציה בידיעבד על נושאים שבהם עוסק המדע — אין לו משמעות של אינפורמאציה כזאת, אלא מובן אחר לגמרי: הבעת דבר בלשון בני-אדם שאינו ניתן כלל להבעה בלשון זו — דבר מעמדו של האדם לפני ה'.

הרפורמה דואגת ל... נצרות

האיגוד הארצי של המורים בהיכלות הרפורמיים בארה"ב, החליט לאחרונה להעמיק את הוראת ה... נצרות ודתות אחרות בקרב התלמידים היהודיים, עלימנת להשיב לשאלותיהם של צעירים יהודיים בנושא זה. המחנכים מ-664 בתי-כנסת רפורמיים בארה"ב וקנדה, שהתכנסו לוועידתם השנתית ציינו כי דבר זה הכרחי משום ש"בתקופה אקומנית זו בה אנו חיים, גברה תדירות הקשר בין בית-הכנסת לכנסיה".